

Laura Mihaela MANCĂ-PĂTRAȘCU¹

***Wittgenstein și concepția sa despre etică potrivit Tractatus-ului
și conferinței despre etică***

**Wittgenstein and his conception of Ethics according to the
*Tractatus and Lecture on Ethics***

Abstract: The present work aims to sustain the idea that the man Wittgenstein can't be separated from his work. Such that, the fascination he gives us, comes from how he succeeded in intertwining what he thinks with what he lives, and in this way living in the idea; the same idea which designed his life, and which gave him a sense, of an authentic one. Thus, any separation between life and creation, at Wittgenstein, became, more than at anyone, a void of meaning, an expulsion of understanding, a departure from the closest understanding of what he wanted to convey. Any separation between these perspectives leads us, for sure, to the misunderstanding of honesties, total implications, and full thinking as well as total belief affirmed by rationality and experience. Also, this work intends to highlight the few key moments, which can sustain the purpose of this paper, namely that the creation and the life, by default the ethics, at Wittgenstein, constitute a unitary whole of meaning sense undivided.

Keywords: Ethics, Philosophy, Meaning, Values, Tractatus, Wittgenstein.

INTRODUCERE

Wittgenstein, o fascinație care deopotrivă te atrage și te ține departe până nu te simți pregătit să-i pătrunzi misterul. Treptele pregătitoare țin de cunoașterea atât a filosofiei lui, cât și a omului, a vieții lui, mai precis a modului lui de a-și trăi viața. Constantin Noica spunea că este fascinat de omul Wittgenstein, dar nu de filosofia lui², eu, însă, găsesc fascinant poate nu doar omul, poate nu doar filosofia, poate nu doar viața trăită, poate nu doar viața gândită, ci modul în care toate acestea se-mpletesc și cum fiecare

¹ PhD Student (Drd.), „Ștefan cel Mare” University of Suceava, Romania, e-mail: laura.mihaela.patrascu@gmail.com.

² Mircea Flonta, *Gânditorul singuratic: critica și practica filosofiei la Ludwig Wittgenstein*. București, Editura Humanitas, 2008, p. 11.

fir al împletiturii este esențial, cum toate construiesc o urzeală în care fiecare fir contează.

Încercând, timid, să-i pătrund filosofia, m-am surprins într-un moment întrebându-mă ce caut, de fapt, să înțeleg: pe omul Wittgenstein, prin filosofia lui, sau filosofia lui, prin viața dusă de acesta. Mircea Flonta spunea în *Gânditorul singuratic* că admirația lui Constantin Noica a fost atrasă în special de „viața «trăită în idee», acea viață pe care și-a dorit-o pentru el³. În acest punct, eu mă întreb dacă nu cumva este vorba de ideea trăită în viață (ca experiment al vieții), de ideea pe care și-a construit viața, de ideea care i-a dat, în cele din urmă, un sens vieții. El este asemenea artistului care, așa cum spunea Heidegger, este originea operei sale, iar opera este originea artistului⁴; în cazul lui Wittgenstein, opera și artistul se poartă reciproc unul pe celălalt. El a năzuit pur și simplu să trăiască într-un mod autentic, iar această autenticitate se baza, în mod fundamental, pe onestitate (*anständigkeit*) atât față de ceilalți, cât și față de el însuși⁵. Onestitatea, din punctul lui de vedere, este necesară pentru realizarea intelectuală. El a crezut în valoarea autenticității, chiar în puterea ei de a transcende planurile, astfel, el s-a străduit să trăiască bine și frumos. Autenticitatea a fost pentru el o năzuință ce se va reflecta prin tot ceea ce va face, va gândi, va spune, va scrie, va acționa.

Acestea fiind spuse, se înțelege că orice despărțire a planurilor vieții și ale scrierii, cu siguranță va duce la o golire de sens, le va secătui de o mare parte din substanță. Una fără cealaltă va prezenta ceva, nu știu dacă neapărat ceva aparent, dar, cu siguranță, incomplet. În aceeași direcție cred că se îndreaptă și afirmațiile lui Mircea Flonta prin care susținea că „în mod sigur, nu a crezut că gândurile sale ar putea fi bine înțelese de cei care nu s-ar interesa de modul în care a trăit”⁶ și „oricum este foarte apăsător să nu fii înțeles de nimeni!”, după cum îi scria Wittgenstein lui Russell din lagărul de prizonieri de la Monte Cassino⁷.

³ *Ibidem*

⁴ Martin Heidegger, *Originea operei de artă* (ed. a III-a). (T. Kleininger, & G. Liiceanu, Trad.) București, Editura Humanitas, 2011, p.17.

⁵ Mircea Flonta, *Op. Cit.*, p. 13.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Este vorba despre scrisoarea pe care i-o scrie lui Russell când îi vorbește despre *Tractatus* - Apud - Mircea Flonta , „În ajutorul cititorului”- Nota ii , în Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (ed. a II-a). (M. Dumitru , & M. Flonta, Trad.) București, Editura Humanitas, 2012, p.35.

1. LUDWIG WITTGENSTEIN - DE LA COPILUL „SENSIBIL ȘI INTERIORIZAT” LA PERSONALITATEA PUTERNICĂ ȘI INDEPENDENTĂ

Astfel, a vorbi despre etica lui Wittgenstein fără un parcurs, măcar sumar, prin viața lui, va face să apreciem niște aparențe în virtutea unor convenții, așa cum zicea el despre opera lui Shakespeare. Iar asta ne va face să ratăm autenticitatea de care vorbeam anterior, să nu putem descoperi onestitatea, implicarea directă și totală a gândirii și, mai presus de toate, nu vom izbuti să vedem asumarea totală a celor spuse nu numai prin rațiune, cât și prin trăire.

Ce va răzbi până la noi de la Wittgenstein este clădit în timp, de foarte devreme; cu toate că nu a vorbit decât pe la patru ani și bălbâitul său era destul de evident până pe la vreo două zeci de ani. Iulian Grigoriu, în *Tractatus Logico-philosophicus la 100 de ani (I)*⁸ evidențiază, într-un mod foarte sugestiv tăcerea, prezentă încă de la început, și care este un element important pentru ceea ce avea să fie creația lui Wittgenstein care, se pare, „se regăsește în prima tăcere a copilului”. Sora sa Hermine îl prezenta ca fiind „un copil sensibil, interiorizat, interesat mai mult de instalații tehnice, decât de natura înconjurătoare (...) se adapta greu la medii noi (...) era extraordinar de sensibil”⁹. Cu toate acestea el ajunge să-și pună întrebări mature la o vârstă la care, din punct de vedere psihologic, independența gândirii nu este o normalitate. După cum își amintește sora sa, încă de pe la 8-9 ani își punea întrebări ce țineau de morală ca de exemplu: „De ce trebuie să spunem adevărul de vreme ce este avantajos să mințim?”. În acest context, așa cum susține Mircea Flonta în lucrarea sus menționată, „ceea ce l-a deosebit și l-a despărțit de tinerii de aceeași vârstă pare să fi fost, așadar, o seriozitate morală precoce¹⁰; el dezvoltă un fel de „seriozitate naturală”. Înclinația sa către „o anumită posomorâre” nu se lasă întrevăzută înainte de 1914, și „calitatea inteligenței sale voioase și spumoase”¹¹ este cunoscută și de către colegii săi englezi.

Crescut într-o familie cu un grad de exigență înalt, el nu se face remarcat în niciun fel, mai ales prin comparație cu frații săi. Sub presiunea etalonului familiei, deși va învăța să cânte la clarinet, nu lasă să iasă la

⁸ Iulian Grigoriu, „Tractatus Logico-Philosophicus la 100 de ani (I)” în *The Annals of University „Dunărea de Jos” of Galați*, 6(1), 5-25. Preluat pe Februarie 8, 2023, de pe <https://www.gup.ugal.ro>: <https://www.gup.ugal.ro/ugaljournals/index.php/philosophy/article/view/5233>.

⁹ Mircea Flonta, *Op. Cit.*, pp. 15-16.

¹⁰ *Ibidem*, p.17.

¹¹ Janik & Toulmin, *Viena Lui Wittgenstein*, Humanitas, București, 1998, p. 168.

iveală vreo înzestrare deosebită nici muzicală, nici literară. Cu toate acestea el se distingea printr-o bună creștere și politețe fără cusur. Avea o dorință imensă de a reuși, de a se ridica la nivelul dorit de familie și să ajungă la nivelul așteptărilor tatălui său, deși în cele din urmă, se va strădui continuu să se înalțe la nivelul propriilor așteptări, de unde va dezvolta și o etică profundă și, totodată, destul de rigidă; pentru Wittgenstein „etica era un fel de a trăi”¹².

El ajunge, destul de rapid, să aducă la suprafață un alt Ludwig Wittgenstein, unul care prezintă tărie de caracter, personalitate puternică, independent, cel puțin în ceea ce privește opiniile, iar prestațiile sale intelectuale se dovedesc a fi superioare. Totuși, locul, direcția și sensul, le găsește odată cu primul contact pe care-l are cu *Principia mathematica* a lui Bertrand Russell și Alfred North Whitehead, care-i va deschide și ușa către tărâmul filosofiei și logicii. În orice caz, lui Russell nu-i trebuie prea mult să-și dea seama că se află în fața unei minți excepționale, chiar mai mult, considerându-l poate „cel mai desăvârșit exemplu al geniului (...) pasionat, adânc, încordat, dominator”¹³. Totuși, această imagine intră în contradicție cu modul în care era văzut de către ceilalți din familie sau nu, adică: era văzut ca fiind „vesel și senin”¹⁴, ascultător, conciliant, supus cuvântului tatălui, fără însușiri deosebite. Era poate tipul de „june cumsecade”, dar, într-o oarecare măsură șters. De aici apare ca evident faptul că, pe tărâmul filosofiei și al logicii, personalitatea și, de ce nu, genialitatea lui se dezlănțuia.

Născut într-o familie cu rang social înalt; tatăl său era protector al artelor frumoase, ceea ce face ca mediul în care se dezvoltă Wittgenstein să nu fi fost unul oarecare, ci unul în care putea fi găsit Gustave Klimt, Johannes Brahms, Clara Schumann și multe alte personalități ale vremii. Însăși casa în care a trăit era „un centru cultural”¹⁵, un mediu deschis către arte și disciplinele umaniste. Astfel, critica culturii adusă de către Karl Kraus nu-i era necunoscută, ca de altfel nici controversele iscate de cartea lui Otto Weininger sau de psihanaliza lui Freud. Lista poate continua, însă, după cum este scos în evidență de către biografi, Kraus și Weininger l-au influențat foarte mult, fapt vizibil în tot „produsul” lui Wittgenstein. Dintre influențele vizibile la prima vedere pot fi amintite rapid: radicalitatea morală, „cultura și onestitatea” de nedespărțit pentru Kraus, la care se adaugă pledoaria lui Weininger pentru creație ca singur scop al ființei

¹² *Ibidem* p.189.

¹³ Mircea Flonta, *Op. Cit.*, p. 19.

¹⁴ Janik & Toulmin, *Op. Cit.*, p.168.

¹⁵ *Ibidem*, p.164.

omenești și pentru genialitate ca „realizare supremă a moralității”, ca „datorie pentru fiecare”. Toate acestea vor fi găsite ca o constantă în viața și scrierile sale. Wittgenstein, de altfel, într-o scrisoare către Maurice O`C Drury (1948) spunea: „ideile mele fundamentale au luat naștere foarte devreme”¹⁶. Desigur, notorii sunt și influențele pe care le-au avut asupra gândirii sale, pe lângă Russell, opiniile lui Schopenhauer și Mach; de altfel, nu puțini au fost cei care au încercat să vadă cum au fost interiorizate de către Wittgenstein opiniile lor și cum au contribuit ele la elaborarea propriei lui perspective asupra dezvoltării sinelui și a eticii. În corespondența lui Russell cu Lady Ottoline Morell, figură influentă a cercurilor artistice și intelectuale ale vremii, se găsește o scrisoare în care Russell vorbește despre Wittgenstein, despre misticismul lui și faptul că citește Kirkegaard și Silesius, lecturi care par să-i influențeze gândirea și modul de a fi¹⁷. De altfel, în 1929, Wittgenstein indică în mod clar înrudirea concepțiilor sale cu cele ale lui Kirkegaard¹⁸.

2. CONCEPȚIA DESPRE ETICĂ

Cele de mai sus sunt doar câteva elemente care ne ajută să înțelegem mediul în care s-a modelat caracterul și gândirea wittgensteiniană, să vedem fundamentul pe care a fost construită viziunea despre viață și sensul ei, pe care și-a clădit etica, să găsim explicații despre preocupările pentru înțelegere, sens și reguli.

În orice caz, pentru Wittgenstein, așa cum spune în *O conferință despre etică*¹⁹, „etica este cercetarea generală despre ce este bun”²⁰. Pentru el, în aceeași conferință, etica este „partea esențială a esteticii”²¹; pentru el adevărurile morale putând fi exprimate prin artă²². De fapt, aceeași direcție o găsim și la Russell în *Problems of Philosophy* unde ne spune că există

¹⁶ Mircea Flonta, *Op. Cit.*, p. 24..

¹⁷Mircea Flonta, „În ajutorul cititorului”, în *Ludwig Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus (ed. a II-a)*. (M. Dumitru , & M. Flonta, Trad.) București: Editura Humanitas, 2012, nota i, p. 37.

¹⁸ Janik & Toulmin, *Op. Cit.*, p.186.

¹⁹ Conferința a fost susținută la Cambridge pe 17 noiembrie 1929 în fața unui grup denumit „The Heretics” (public neacademic), al cărui co-fondator era CK Ogden și care, de altfel, a avut un rol important în publicarea *Tractatus-ului*. Înființarea grupului avea ca scop stimularea discuțiilor atât despre problemele filosofie, cât și ale religiei. Printre cei care au susținut prelegerii în fața acestui grup e numără și Virginia Woolf, și David Pinsent,

²⁰ Urmând tradiția lui More, după cum el însuși spune – Mircea Flonta (Ed.).. *Filosoful- Rege? - Filosofie, Morală și Viață Publică*. București: Editura Humanitas, 1992, p.45..

²¹ puterea expresivă a muzicii este o temă ce „îi provoacă întotdeauna mirarea filosofică” - Janik & Toulmin, *Op. Cit.*, p.168.

²² Janik & Toulmin, *Op. Cit.*, p.189.

„judecăți de valoare etică sau estetică”, iar aceste sunt despre „dezirabilitatea intrinsecă a lucrurilor”, sunt judecăți despre ce are valoare în sine²³. Ideea de judecăți pure cu valoare intrinsecă se regăsește și la More. Sub influența presupusă a lui Wittgenstein, în *The Conception of Intrinsic Value*, el continuă să susțină că nicio generalizare și nici vreo cauzalitate nu are capacitatea de a explica ceea ce găsim în principiile etice și noi numim a fi „valoare intrinsecă”, dar care, independent de timp și necondiționat de vreo cauză, există cu necesitate. În viziunea lui More, numai o propoziție care exprimă un adevăr necondiționat primește statutul de propoziție a eticii. Dar se oprește aici; nici el, nici Russell nu reușesc să explice, din punct de vedere logic, acest imperativ necondiționat, „uncondițional *must*” cu valoare intrinsecă²⁴. Dar Wittgenstein încearcă să aducă lumină, mai întâi pentru el, apoi încearcă să o dea și celorlalți.

În *O conferință despre etică*, Wittgenstein, cu intenția de a contura cât mai clar concepția sa despre etică, pornește de la a da noi valențe conceptului de „bun” din definiție, așa că el îl înlocuiește cu „valoros”, „cu adevărat important”, cu „ceea ce face viața să merite trăită”, cu ceea ce „dă sens vieții”. Așa că atrage atenția asupra ambivalenței sensului expresiilor menite să înlocuiască definiția inițială. De aici și distincția făcută de el între sensul etic sau absolut și sensul comun sau relativ. Pentru a face pe deplin înțeleasă distincția, el evidențiază faptul că noțiunea de „bun”, cel mai adesea, face referire la un scop predeterminat, adică judecata noastră este una relativă, în timp ce cea absolută implică acel imperativ necondiționat. Astfel, judecățile cu valoare etică implică o anumită necesitate a implicației, ceea ce lipsește celor relative pentru că, în cele din urmă, ele sunt reductibile la judecăți factuale, sau, altfel spus, la aserțiuni descriptive ale faptelor ce se petrec în lume, pentru că „lumea este totalitatea faptelor”²⁵ (TLP 1.1), iar „lumea se divide în fapte”²⁶ (TLP 1.2). Totuși, faptele au caracter contingent pentru că „totalitatea faptelor determină ce se petrece și, de asemenea, tot ceea ce nu se petrece”²⁷ (TLP 1.12), iar „ceva poate să se petreacă sau să nu se petreacă (...)”²⁸ (TLP 1.21).

Dar sensul absolut al judecăților de valoare nu poate fi găsit în ceea ce vorbim despre fapte și nici nu putem extrage vreo asemenea judecată din

²³ Mauro L. Engelmann, M. (2021). *Readings Wittgenstein Tractatus - Elements in the Philosophy of Ludwig Wittgenstein*. (D. G. Stern, Ed.), Cambridge University Press, p.61; doi:10.1017/9781108887892

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*. (A. Surdu, Trad.) București, Editura Humanitas, 1991, p.37.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

ele. Evaluările în sens absolut, fie morale, fie estetice nu pot fi găsite într-o istorie a faptelor care s-au petrecut. Toate faptele descrise „stau la același nivel și, în același fel, toate propozițiile”²⁹; „toate propozițiile au aceeași valoare”³⁰ (TLP 6.4). Pe de altă parte, nu putem spune că ceea ce ține de palierul valorilor, sau de domeniul lor, este ceva ce ține de subiectivitatea umană, pentru că ceea ce numim subiectivitate este de fapt o stare mentală ce ține de subiect, ea însăși fiind un fapt, ceea ce înseamnă că și descrierea acestor stări mentale subiective sunt, de fapt, niște judecăți factuale ce poartă amprenta contingenței. De altfel, nu există nicio stare mentală/psihică care să aibă intrinsec în ea vreo valoare nici morală, nici de altă natură.

Una dintre expresiile propuse pentru a înlocui conceptul de „bun” a fost aceea de „sens al vieții”. Însemnările despre acest sens al vieții, care este legat de etică, pare că încep în 1916 când Wittgenstein nota: „etica nu tratează despre lume. Etica trebuie să constituie o condiție a lumii ca și logica”³¹. Cum lumea este „tot ceea ce se petrece”³² (TLP 1) și este „independentă de voința mea”³³ (TLP 6.373), în lume fiind totul cum este și în ea totul se întâmplă cum se întâmplă³⁴ (TLP 6.41), iar faptele sunt toate „la același nivel” și nu putem găsi în ele, sau în ceea ce spunem despre ele, un sens absolut al judecăților de valoare. Faptele, după cum am văzut, sunt contingente. Astfel, pentru ca ceva să iasă din sfera întâmplării trebuie să nu fie fapt, deci să fie dincolo de Lume. Iar, după cum am văzut, pentru a face judecăți cu valoare etică/absolută, atunci ele nu trebuie să fie despre fapte ce se petrec în lume. iar, pentru că propoziția, adică ce pot spune, este „descrierea unei stări de lucruri”³⁵ (TLP 4.023), iar existența stărilor de lucruri este, de fapt, ceea ce se petrece, adică faptul³⁶ (TLP 2), atunci nu putem vorbi despre propoziții ale eticii³⁷ (TLP 6.42), prin urmare „etica este inexprimabilă”³⁸ (TLP 6.421) și este dincolo de lume, dar totuși ea își face simțită prezența în lume, ceea ce face ca ea să fie transcendentă³⁹ (TLP

²⁹ Mircea Flonta (Ed.), *Filosoful- Rege? - Filosofie, Morală și Viață Publică*. București, Editura Humanitas, 1992, p.47.

³⁰ Ludwig Wittgenstein, *Op. Cit*, p.120.

³¹ Mircea Flonta, „Notă istorică” în Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (ed. a II-a). (M. Dumitru , & M. Flonta, Trad.) București, Editura Humanitas, 2012, p.25.

³²Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*. (A. Surdu , Trad.) București, Editura Humanitas, 1991, p.37. .

³³ *Ibidem*, p.119.

³⁴ *Ibidem*, p.120.

³⁵ *Ibidem*, p.57.

³⁶ *Ibidem*, p.37.

³⁷ *Ibidem*, p.121.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

6.421). Și propoziția 7 face referire și la acest domeniu al valorilor, adică al eticii; „despre ceea ce nu se poate vorbi, trebuie să se tacă”⁴⁰ (TLP 7), este propoziția ce încheie *Tractatus-ul* lui Wittgenstein, dar și propoziția care este sugerată încă din *Cuvântul înainte* când ne expune intenția pe care a avut-o când a scris cartea; de fapt ne spune că există o graniță a „expresiei gândurilor”, iar această graniță este dată de limbaj, de ceea ce pot exprima, de ceea ce are sens; ce este dincolo de această graniță nu pot exprima, pentru că nu are un sens, pentru că „numai faptele pot exprima un sens”⁴¹ (TLP 3.142). Dincolo de inexprimabil este misticul⁴² (TLP 6.522). Wittgenstein face distincția dintre ceea ce *se poate spune*, adică ceea ce are sens, prin urmare se poate exprima, și ceea ce *se arată* prin judecăți de valoare absolute, adică ceea ce nu poate fi exprimat fiind non-sens⁴³. Interesant de amintit, în acest context, este și faptul că, într-o scrisoare din 1917, către Engelmann afirma că: „inexprimabilul este conținut - neexprimat – în ceea ce se spune”⁴⁴; este asemenea metaforei prin care se încearcă a se exprima o judecată de valoare absolută, dar care în sine nu spune nimic, dar prin care *se arată* ceea ce nu se poate exprima: absolutul, atemporalul, imuabilul, valorile⁴⁵. Ele nu sunt în sine fără sens, ci lipsa de sens este dată de către limitele trasate de limbaj, astfel încât lipsește materialul necesar pentru a putea exprima cu sens, sau *a spune* ceea ce mi *se arată*.

Dacă despre etică nu se poate vorbi, atunci ea nu poate fi transpusă în teorii. Din acest motiv, nu putem concepe tratate despre adevăruri fundamentale, despre un sens al vieții sau despre bine în sensul absolut - pe toate acestea nu avem cum să le aflăm prin judecățile descriptiv factuale. Nu putem afla o cunoaștere potrivită pentru a fi fundament și care să asigure sau să întemeieze valorile care nu pot decât *să se arate*. Pentru el, valoarea binelui sau răul există doar în „relație cu subiectul și cu voința ca existență numenală”⁴⁶; însă, „despre voință, ca purtător al eticului nu se

⁴⁰ *Ibidem*, p.124.

⁴¹ *Ibidem*, p.46.

⁴² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (ed. a II-a). (M. Dumitru, & M. Flonta, Trad.) București: Editura Humanitas, 2012, p.188. .

⁴³ Mircea Flonta, „În ajutorul cititorului” în Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (ed. a II-a). (M. Dumitru , & M. Flonta, Trad.) București, Editura Humanitas, 2012, p. 68.

⁴⁴ *Ibidem*, p.69.

⁴⁵ *Ibidem*, p.67.

⁴⁶, *Ibidem*.

poate vorbi, iar voința ca fenomen interesează doar psihologia”⁴⁷ (TLP 6.423).

În *O conferință de etică*, pentru a se face mai bine înțeles cu privire la ceea ce încercăm să exprimăm prin judecățile etice, el face referire la situațiile în care ne folosim de expresii evaluative în sens absolut. Una dintre situațiile amintite face referire la experiența uimirii sau a mirării în fața existenței Universului, a Lumii. Iar ceea ce spun când cred că am o asemenea experiență este: „sunt uimit/mirat de existența Universului/Lumii”, totuși, ca să mă pot mira de Lume, înseamnă că o pot privi în ansamblul ei, că o pot contempla. Însă, ca să pot face asta, trebuie să fiu dincolo de ea, de Lume; de fapt, așa spune și în *Tractatus*: „Subiectul nu aparține Lumii, ci este o limită a ei”⁴⁸ (TLP 5.632). De fapt, subiectul prezent aici este același cu ceea ce în TLP 5.641 numește „subiect metafizic”, adică nu omul, ci, în acest caz, este vorba despre ceea ce el numește „eu filosofic”.

3. CONCLUZII

Dacă toate cele de mai sus le corelăm cu faptul că Wittgenstein a pomenit în câteva rânduri de o altă jumătate, mai importantă, a *Tractatus*-ului, adică despre o altă față a lui, cea nescrisă și dacă readucem în prim plan și afirmația cum că ceea ce este neexprimat este cuprins în ceea ce a fost spus, putem să conchidem că acea parte ține de ceea ce el a pus dincolo de granița exprimabilului. Astfel, în atât de puține pagini el a lăsat mult mai mult decât pare, iar, cu cât pătrundem sensul a ceea ce a fost scris, cu atât lăsăm să ni se arate mai mult din ceea ce se află dincolo de sens. În orice caz, „omul are tendința de a se lovi, alergând, de granițele limbajului (...) Această lovire de granițele limbajului este etică” Așa spunea Wittgenstein despre paradoxurile apărute în scrierile lui Heidegger sau Kirkegaard în încercarea lor de a exprima „inexprimabilul”. El era convins că ceea ce contează cu adevărat pentru om „sunt lucrurile despre care, după părerea sa trebuie să tăcem”⁴⁹.

⁴⁷ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*. (A. Surdu, Trad.) București, Editura Humanitas, 1991, p.121.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 102.

⁴⁹ Janik & Toulmin, *Op. Cit.*, p. 183.

Bibliografie

- Engelmann, M. (2021). *Readings Wittgenstein Tractatus - Elements in the Philosophy of Ludwig Wittgenstein*. (D. G. Stern, Ed.) Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108887892
- Flonta, M. (Ed.). (1992). *Filosoful-Rege? – Filosofie, Morală și Viață Publică*. București: Editura Humanitas.
- Flonta, M. (2008). *Gânditorul singuratic: critica și practica filosofiei la Ludwig Wittgenstein*. București : Editura Humanitas .
- Grigoriu, I. (2021). Tractatus Logico-Philosophicus la 100 de ani (I). *The Annals of University „Dunărea de Jos” of Galați*, 6(1), 5-25. Preluat pe Februarie 8, 2023, de pe <https://www.gup.ugal.ro>: <https://www.gup.ugal.ro/ugaljournals/index.php/philosophy/article/view/5233>
- Heidegger, M. (2011). *Originea operei de artă* (ed. a III-a). (T. Kleininger, & G. Liiceanu, Trad.) București: Editura Humanitas.
- Janik , A., & Toulmin, S. (1998). *Viena Lui Wittgenstein*. (M. Flonta, Trad.) București: Humanitas.
- Wittgenstein, L. (1991). *Tractatus logico-philosophicus*. (A. Surdu , Trad.) București: Editura Humanitas.
- Wittgenstein, L. (2012). *Tractatus Logico-Philosophicus* (ed. a II-a). (M. Dumitru , & M. Flonta, Trad.) București: Editura Humanitas.